

5.11. Фомін С.С. Соціально-економічні проблеми та зовнішньополітична орієнтація Узбекистану

Зовнішня політика Узбекистану при президенті І. Карімові (1990-2016 рр.) часто мала імпульсивний характер, характеризувалася різкими змінами зовнішньополітичного курсу, що особливо можна спостерігати на прикладі його позиції щодо ОДКБ та євразійської інтеграції. Як відомо, 15 травня 1992 р. в Ташкенті більшістю країн-членів СНД був підписаний Договір про колективну безпеку (ДКБ), який вступив в силу в 1994 р. У 1999 р. Узбекистан, Азербайджан і Грузія відмовились від подальшої участі в цьому Договорі. Натомість Узбекистан у 2001 р. став однією з шести країн-засновників (крім Узбекистану, це також Китай, Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) Шанхайської організації співробітництва (ШОС). З 2017 р. членами ШОС стали Індія та Пакистан.

У 2001 р., після терористичних атак 11 вересня, Узбекистан передав США для використання у військових операціях проти афганських талібів колишній радянський військовий аеродром

в селищі Ханабад біля м. Карші. Але в 2005 р. уряд Узбекистану зажадав від США вивести свої війська з території Узбекистану. Це рішення Узбекистану було наслідком подій в місті Андижан, де влада заарештувала і віддала під суд групу провідних місцевих бізнесменів за участь у діяльності забороненої радикальної ісламської організації «Акрамія». Оскільки влада відмовилася звільнити заарештованих, у травні 2005 р., в день, коли суд збирався оголосити вирок, група радикально налаштованих родичів заарештованих, а також противників режиму захопила військовий арсенал, після чого, використавши захоплену зброю, звільнила в'язнів з місцевої в'язниці. Реакція влади була жорсткою. Для ліквідації «збройного заклоту, інспірованого із-за кордону» (так пояснив ці події режим І. Карімова), була застосована військова сила. В ході перестрілок між протестантами-радикалами і правоохоронцями було багато вбитих і поранених, в тому числі і серед цивільного населення.

США та інші західні країни зажадали незалежного розслідування подій в Андижані і звинуватили узбецьку владу в «нерозбірливому застосуванні сили». Владі Узбекистану розцінила це як втручання у внутрішні справи. У відповідь Євросоюз і США запровадили санкції проти Узбекистану. 23 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка засуджувала Узбекистан, за яку проголосувало 74 країни, 58 країн утримались, а 39 голосували проти (серед них Росія, Китай, Індія, Куба, Саудівська Аравія, більшість країн СНД, низка африканських і азійських країн).

У 2006 р. Узбекистан відновив своє членство в Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) і аеродром в Ханабаді з цього року стала використовувати військова авіація Росії. Проте у 2012 р. Узбекистан призупинив своє членство в ОДКБ (характерно, що не вийшов остаточно, а «призупинив», тобто, залишив шанс відновити в разі необхідності своє членство). З цього часу аеродром використовують тільки узбецькі повітряні сили. З початку 2010-х рр. зовнішня політика Узбекистану стала більш прозахідною. У 2014 р. в Ташкенті було відкрито регіональне представництво НАТО, почалось співробітництво із США у проведенні узбецької військової реформи та постачання американської зброї.

Ставлення Узбекистану до процесу євразійської інтеграції при президенті І. Каримові також характеризувалось коливанням його зовнішньополітичного курсу. У 1994 р. була створена така організація як Центрально-Азійське економічне співтовариство, яка в 2002 р. була перейменована в Центрально-Азійське співробітни-

цтво (ЦАС), до якої входили Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. У 2004 р., за пропозицією І. Карімова, до ЦАС було прийнято Росію.

Одночасно Узбекистан у 1999 р. приєднався до Організації за демократію і економічний розвиток (ГУАМ), яка була створена в 1997 р. Україною, Азербайджаном, Грузією і Молдовою. Організація почала називатися ГУУАМ, але в 2005 р. Узбекистан вийшов із неї, оскільки, за словами узбецьких керівників, організація не враховувала економічні інтереси Узбекистану.

У 2005 р. організація ЦАС, але без Узбекистану, вступила до Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). У 2014 р. ЄврАзЕС припинив своє існування і на його основі був створений Євразійський економічний союз, який почав функціонувати з 1 січня 2015 р. у складі Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану і Росії.

Узбекистан вступив в ЄврАзЕС тільки в 2006 р., після введення в жовтні 2005 р. санкцій з боку західних країн у відповідь на події в Андижані. Але вже в 2008 р. Узбекистан «призупинив» своє членство в ЄврАзЕС. Очевидно, не випадково, що в наступному 2009 р. західні санкції проти Узбекистану були зняті. Проте, необхідність збереження своїх торгових позицій на ринках Росії та інших країн СНД змусила Узбекистан приєднатися до Договору про створення зони вільної торгівлі, який у 2011 р. підписали і з часом ратифікували Україна, Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова і Таджикистан. Так, 31 травня 2013 р. у Мінську був підписаний Протокол про застосування Договору про ЗВТ між його сторонами і Республікою Узбекистан, який вступив у силу 16 травня 2014 р. Нинішні узбецькі керівники вважають, що членство в цій зоні – це найбільш прийнятна для нього форма торгово-економічних відносин з пострадянськими країнами, оскільки, на відміну від економічного або митного союзу, ЗВТ не вимагає проведення спільної зовнішньоекономічної та митної політики відносно третіх країн, тобто не обмежує національний суверенітет в цій галузі, хоча й містить вилучення з режиму вільної торгівлі для ряду товарів.

Нинішня влада Узбекистану на чолі з президентом Ш. Мірзієєвим (з 2016 р.), почала проводити економічні реформи, спрямовані на лібералізацію економіки. Зокрема, була проведена лібералізація валютного ринку і ринку енергоносіїв, суттєво знижені податки, почалася приватизація значної кількості державних підприємств. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані почали створювати безмитні зони з пільговим режимом оподаткування

з метою залучення іноземних інвестицій. При президенті І. Карімові було створено тільки 3 таких зони, а вже після його смерті новий уряд створив додатково ще 14 вільних економічних зон. Слід сказати, що Узбекистан – багата на природні ресурси країна і це приваблює іноземних інвесторів. В Узбекистані знаходяться 4% світових запасів урану, за запасами золота він займає четверте місце у світі. Геологічні запаси природного газу оцінюються в 5 трлн. куб. м, доведені запаси становлять 1,1 трлн.

Все це сприяло економічному зростанню. Так, у 2016 р. ВВП Узбекистану зріс на 6,2%. І хоча в 2017 р. зростання ВВП зменшилося і склало 4,5%, вже в 2018 р. ВВП зріс на 5,1%, а в 2019 р. очікується зростання на 5,5%. У той же час, ВВП на душу населення знизився. Так, в 2016 р. він складав 2124 дол., а в 2018 р. – 1,5 тис. дол., що є наслідком не тільки погіршення глобальної економічної кон'юнктури, але й дуже швидкого зростання кількості населення Узбекистану в результаті високої народжуваності.

На структурі зовнішньої торгівлі Узбекистану можна побачити економічне значення тієї чи іншої держави для його економіки. Так, обсяг зовнішньої торгівлі за 2018 р. склав 33,8 млрд. дол., у тому числі експорт – 14,257 млрд. дол., імпорт – 19,557 млрд. дол. Тобто Узбекистан має зовнішньоторговельний дефіцит, який носить вже майже хронічний характер. На долю пострадянських країн припадає 36,8% зовнішньої торгівлі. Серед найважливіших торгових партнерів Узбекистану є Росія та Казахстан. Зокрема, у 2018 р. товарообіг з Росією досягнув 5,73 млрд. дол. (майже 18% від обсягу зовнішньої торгівлі Узбекистану), з Казахстаном – 3,02 млрд. (9,1%).

Співробітництво з Росією і Казахстаном має особливо важливе значення, зокрема, у зв'язку з енергетичними проблемами Узбекистану. Геологічні запаси нафти в Узбекистані оцінюються в 5 млрд. тон, проте реально доведені запаси – тільки 100 млн. тон. За даними Центру економічних досліджень Узбекистану, якщо збережуться сучасні обсяги споживання, власні запаси нафти досить швидко будуть практично вичерпані. Видобуток нафти в Узбекистані, в середньому, за останні роки складає всього 800 тис. тон, внаслідок чого Узбекистан імпортує її з Росії та Казахстану. Водночас, власних запасів природного газу і вугілля в Узбекистані вистачить на найближчі 20-30 років. При цьому видобуток природного газу, в середньому, за останні роки складає біля 60 млрд. куб. м. на рік., і частина його йде на експорт.

Основні статі експорту Узбекистану – послуги, а також експорт золота, урану, природного газу, нафтопродуктів, чорних та ко-

льорових металів, хімічної продукції, бавовни, текстильних виробів, деяких продовольчих товарів. У структурі імпорту домінує ввезення машин і обладнання (42,5% імпорту в 2018 р.), хімічної продукції, нафти, а також зернових, оскільки їх внутрішнє виробництво покриває лише 25% потреб країни. У 2018 р. на Росію приходилося приблизно 14% експорту Узбекистану і більш ніж 20% імпорту. Накопичений обсяг російських інвестицій в економіку Узбекистану складає майже 9 млрд. дол.

Таким чином, відносини з Росією, які розвиваються на основі «Договору про стратегічне партнерство» і «Договору про поглиблення економічної співдружності», мають для Узбекистану надзвичайно важливе значення. Особливо це видно на прикладі трудової міграції з Узбекистану в Росію, яка обумовлена масовим безробіттям в Узбекистані, однією із найважливіших причин якого є швидке зростання узбецького населення внаслідок високої народжуваності. У середньому, в кожній узбецькій сім'ї 4-5 дітей, але в багатьох сім'ях – до 10 і навіть більше. Враховуючи національні та релігійні традиції багатодітності, узбецький уряд не наважується проводити будь-яку активну політику по контролю за народжуваністю, аби не викликати обурення і заворушення серед населення. Так, наприклад, у 2016 р. населення Узбекистану становило 31,6 млн., в 2017 р. – 32,1 млн., а в 2018 р. – 32,653 млн. Прогнозується, що в 2021 р. воно досягне 34 млн. осіб. Тобто, в середньому, абсолютний приріст населення Узбекистану становить 0,5 млн. на рік. Якщо порівняти кількість населення Узбекистану в 1990 р. (20,3 млн.) з кількістю населення у 2018 р. (32,6 млн.), то бачимо приріст на 12,3 млн., тобто зростання на 61%. Таке швидке зростання відбувається в умовах недостачі земельних і водних ресурсів. Вже зараз фактично має місце перенаселення. Сучасна економіка Узбекистану просто неспроможна повністю забезпечити всіх цих людей роботою. Внаслідок цього в Узбекистані існує величезна армія безробітних, яка постійно зростає.

Проблема частково вирішується шляхом трудової міграції, головним напрямком якої є Росія. За даними статистичних органів Узбекистану, за межами країни постійно працює приблизно 20% працездатного населення, 85% з них – в Росії. Так, в 2018 р. в Росії було поставлено на міграційний облік 4,5 млн. громадян Узбекистану, а знято з обліку 3,25 млн. (сальдо – 1,25 млн.). Грошові перекази цих мігрантів із Росії в Узбекистан у багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їхніх сімей, а також для стабільного поповнення бюджету Узбекистану. Так, в 2016 р. узбецькі фізичні особи переказали із Росії в Узбекистан 2,7 млрд. дол., в 2017 і

2018 рр. було переказано по 3,9 млрд. дол. Але якщо брати загальні грошові перекази із Росії в Узбекистан за 2018 р. (тобто, перекази фізичних і юридичних осіб), то вони дорівнюють 5,1 млрд. дол. Всі ці дані стосуються тільки переказів через платіжні системи. Підрахувати, скільки грошей трудові мігранти вивозять із Росії готівкою, неможливо.

У жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна до Узбекистану. У результаті переговорів було підписано 20 двосторонніх документів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд. дол., розроблені «дорожні карти» з організації 79 спільних підприємств і 23 торгових домів. Президенті дали старт проєкту будівництва першої в Узбекистані атомної електростанції. До кінця 2019 р. Росія та Узбекистан планують підписати контракт на будівництво цієї АЕС. Планується, що перший енергоблок буде введений в експлуатацію в 2028 р., а другий – в 2030 р. Вартість будівництва складає близько 11 млрд. дол. В ході візиту були укладені також угоди щодо відкриття в Узбекистані філіалів низки російських вищих навчальних закладів (на додаток до вже існуючих в країні філіалів російських внз).

У 2018 р. між Узбекистаном та Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії за пільговими цінами, які Росія надає державам-членам ОДКБ. Узбекистан почав купувати у Росії гелікоптери Мі-35, а також інші види озброєння. Вже у 2018 р. понад 300 узбецьких військовослужбовців почали навчатися у внз Міністерства оборони Росії. У жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану і Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками, яка надає право військово-транспортним літакам обох держав здійснювати безпосадочні польоти над територіями Росії і Узбекистану.

Узбекистан розвиває інтенсивні економічні зв'язки з Китаєм, який є одним із найбільш важливих торгівельних партнерів країни. У 2018 р. імпорт Узбекистану із Китаю досяг 3,5 млрд. дол., у той час як узбецький експорт в Китай – тільки 2,8 млрд. дол. У зовнішньому товарообігу Узбекистану Китай займає перше місце – 6,428 млрд. дол. (20%), випереджаючи Росію, яка займає друге місце. Китай є також найважливішим інвестором в економіку Узбекистану. Обсяг китайських накопичених інвестицій становить біля 8 млрд. дол. У плані реалізації стратегії «Один пояс – один шлях» Пекін розглядає Узбекистан як важливу транзитну територію для поставок китайських товарів на європейські ринки і для поставок

енергоносіїв до КНР. Адже через Узбекистан проходить частина газопроводу Китай-Центральна Азія, через який в КНР постачається туркменський газ.

Серед інших найбільш важливих торгових партнерів Узбекистану є Туреччина – 6,7% зовнішньої торгівлі та Південна Корея – 6,2%. В останні роки Узбекистан намагається розвивати інтенсивні політичні, економічні та військові стосунки з країнами Заходу. У травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав США з державним візитом. Після переговорів з президентом США Д. Трампом, президенти обох країн зробили спільну заяву, в якій заявили про початок «нової ери стратегічного партнерства». Вони також домовилися реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Узбекистан закуповує деякі види американської зброї, в американських військових закладах проходять навчання узбецькі військовослужбовці, декілька узбецьких військових підрозділів брали участь у спільних з американцями військових навчаннях на території США. Узбекистан купує зброю також в деяких країнах Європейського Союзу (у Франції, Італії, Чехії, Болгарії).

Водночас, обсяги товарообігу Узбекистану з країнами Заходу і рівень західних інвестицій в узбецьку економіку, у порівнянні з Китаєм та Росією, залишаються незначними, хоча в останні роки вони мають позитивну динаміку зростання. Так, у 2018 р. частка США в зовнішній торгівлі Узбекистану становила 1,2%, частка Німеччини – 2,5%, Франції – 1%. Із 1998 р. по 2017 р. сукупні кредити та інвестиції із США в Узбекистан дорівнювали приблизно 1 млрд. дол. У 2018 р. американські компанії вклали в економіку Узбекистану близько 350 млн. дол. Що стосується Євросоюзу, то в 2017 р. товарообіг усіх країн-членів ЄС з Узбекистаном дорівнював 2,5 млрд. дол., в той час, як сукупний експорт Узбекистану в усі країни ЄС складав лише 420 млн. дол. У листопаді 2018 р. між Євросоюзом та Узбекистаном розпочалися переговори про укладення Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити Угоду про партнерство і співробітництво від 1 липня 1997 р.

Висновки та рекомендації.

Узбекистан проводить багатовекторну зовнішню політику, розвиваючи інтенсивні політичні і торгово-економічні стосунки із Росією, Казахстаном, іншими країнами-членами Євразійського економічного союзу, з Китаєм, Туреччиною, Південною Кореєю, країнами Євросоюзу та США.

У зв'язку із загрозою ісламського тероризму з боку афганських талібів та прихильників «Ісламської держави» як за кордонами Узбекистану, так і в середині країни, Узбекистан реформує і посилює збройні сили, зокрема, розвиваючи військово-технічне співробітництво із різними країнами та закупаючи зброю у багатьох країн: Росії, Білорусі, Китаю, США, країн Євросоюзу, Туреччини, Південної Кореї, Ізраїлю. Водночас, Узбекистан не має наміру вступати ні в ОДКБ, ні в будь-який інший військовий або економічний союз. Міжнародна політика сучасного Узбекистану – це політика неприєднання до будь-яких блоків або союзів. Водночас на ГА ООН він голосує проти резолюцій, які пропонує Україна і які засуджують агресивну політику Росії, зокрема, за мілітаризацію Криму та порушення прав людини в Криму.

На сьогоднішній день українсько-узбецькі торгово-економічні стосунки не можна назвати задовільними. У 2018 р. у структурі зовнішньої торгівлі Узбекистану частка України дорівнювала лише 1,4%. Це вимагає перегляду нашої зовнішньоекономічної політики щодо Узбекистану. Тим більше, відповідно до Угоди про ЗВТ від 2011 р., між Україною і Узбекистаном існує режим вільної торгівлі. На нашу думку, відповідним державним установам України було б доцільним зосередити свою увагу на тих положеннях цієї Угоди, що стосуються вилучень з режиму вільної торгівля, які в ній містяться, і на основі такого аналізу розробити конкретні пропозиції для стимулювання українсько-узбецького торгово-економічного співробітництва. У ході такої роботи було б бажаним активізувати контакти із представниками посольства Узбекистану в Україні, а також з представниками українського бізнесу, який підтримує економічні зв'язки з узбецькими фірмами.